

MAGYAR MUNKASZOLGÁLATOSOK BORBAN¹

Előzmények

1943 elején a németek szempontjából egyre rosszabbra fordult a hadi helyzet: elvesztették a sztálingrádi csatát, összeomlott az észak-afrikai front. A Vörös Hadsereg fokozatosan szorította ki a Wehrmacht csapatait a szovjet területekről. Így a német iparnak egyre nagyobb gondot okozott a háború folytatásához szükséges nyersanyagok beszerzése. A hadiipar – többek között – nagy mennyiségű rezet igényelt. A német üzemek szükségletük felét a Belgrádtól 200 kilométerre fekvő bori rézbányákból szerezték be.² A bányák tulajdonjogát 1941 áprilisában kaparintották meg; előzőleg a párizsi Mirabeau Bank érdekeltségébe tartozó Sociète des Mines de Bor nevű társaság tulajdonában voltak. A Porosz Állami Bank (Preussische Staatsbank) azzal az ürüggyel vette át a társaságot, hogy Borból Angliának szállítottak hadianyagot. A bányák üzemeltetésébe bekapcsolódott a Siemens és az – Albert Speer érdekeltségébe tartozó – Todt Szervezet (Organisation Todt, OT) is.³

A bányákban azonban krónikus munkaerőhiány volt. Egy Gerhard Frank – Speer egyik közeli munkatársa – által 1943 februárjában írt feljegyzés szerint 13 000 emberre volt szükség Bor zavartalan működtetéséhez, de csak 3000 állt rendelkezésre. A szerbeket és a bolgárokat nem szívesen alkalmazta volna,⁴ a jugoszláviai zsidóságot pedig már előző évben elpusztították. Végül arra a megoldásra jutott, hogy magyar munkaszolgálatosok adhatnák a szükséges munkaerőt.

A megvalósítása végett Frank kapcsolatba lépett Dietrich von Jagow SA-Obergruppenführer, budapesti nagykövettel. Jagow számára nem okozott gondot megnyerni befolyásos emberek – elsősorban katonák – elvi hozzájárulását munkaszolgálatosok kiküldéséhez. Csakhogy ehhez a magyar kormány hozzájárulása is szükséges volt, ami már politikai kérdésnek minősült. Ez idő alatt Berlinben Frank – Speer ajánlásával – megkereste a birodalmi külügyminisztériumot, hogy ők is gyakoroljanak nyomást a magyar kormányra.

¹ Felhasznált, külön nem hivatkozott irodalom: *Bánáti Miklós*, Égő gyűlölet. Organization Todt 1943–44. Szerző kiadása, Budapest 1946; *Bonhardt Attila – Szakály Sándor*, Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. In: *Kritika*, 1984/8. sz., 13–15. o.; *Randolph L. Braham*, A népiértás politikája I–II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997; Elfogták ezerötszáz bori munkaszolgálatos hét vadállati gyilkosát. In: *Igaz szó*, 1946. október 19.; *Gárdos Károly*, Cservenka – 1944. október 7. In: *Ervin G. Galili* (szerk.), Tanúk vagyunk. Tel Aviv, é. n.; *Gazsi József*, 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1964/1. sz.; *Gervai Sándor*, A könyv népe. Könyv nélkül a bori pokolban. In: *Új élet*, 1946. október 17.; *Uő*, Azt a kort nem fogjuk visszasírni. Szerző kiadása, Budapest 1947; *Uő*, Képek a bori rabszolga felügyelők arcképcsarnokából. In: *Új Szó*, 1945. május 8.; *Godó Ágnes*, Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1972; *Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkoovszky Loránt* (szerk.), A Wilhelmstasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1968; *Kádár Gyula*, A Ludovikától Sopronkőhidáig. I–II., Magvető Kiadó, Budapest 1978; *Kállay Miklós*, Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. I–II., Európa–História, Budapest 1991; *Mária Béla*, Szabadulás. In: *Dolgozók Világlapja*, 1945. október 20.; *Palásti György*, Öt szökés története. In: *Új élet*, 1975. december 1.; *Palásti László*, A bori halálút regénye. Gábor Áron Kiadó, Budapest 1945; *Uő*, Bor és Cservenka. In: *Gáti Ödön* (szerk.), Mementő. Kossuth Kiadó, Budapest 1975; *Péczeli Egyed*, Jön a világ vége, hirdetik a „Jehova tanúi”. In: *Haladás*, 1946. augusztus 8.; *Szita Szabolcs*, Halálerőd. Kossuth Kiadó, Budapest 1989; *Szűts László*, Bori garnizon. Budapest 1945; *Zalmen Teichmann*, Im Massengrab. In: *Wir haben es gesehen. Augenzeugenberichte über Terror und Judenverfolgung im Dritten Reich*. Rüten und Loenig Verlag, Hamburg 1962.

² A bányákban már az első világháborút megelőzően is folyt termelés. Az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején a világ réztermelésének 2 százalékát adták a Bor környéki bányák.

³ Albert Speer emlékirataiban nem említi, hogy Borban magyar munkások is dolgoztak volna. *Albert Speer*, Inside the Third Reich. New York 1970.

⁴ A szerbekben nem bíztak, potenciális partizánokat láttak bennük. A bolgárok egyrészt nem szívesen dolgoztak volna ott, másrészt nekik Bulgáriában kellett erődítési munkát végezniük.

Magyarok és a Jugoszlávia megszállásában való részvétel

A sztálingrádi csata után felmerült annak a lehetősége, hogy magyar csapatok 3 hadosztálynyi erővel vegyenek részt Jugoszlávia megszállásában.⁵ Az elképzelést Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke melegen támogatta.⁶ 1943 februárjában meg is egyezett a Wehrmacht Főparancsnokságával (OKW), hogy június 1-én megindulnak a magyar csapatok.⁷

Szombathelyi helyzetértékelése szerint ugyanis a szerbek is szívesebben vették a magyar megszállást a némettel szemben.⁸ Továbbá úgy gondolta, hogy az angolszász csapatok előbb-utóbb partra szállnak a Balkánon. Ekkor került sor az első élesebb összeütközésre Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök között. Szombathelyi átküldte a vonatkozó aktát, azzal a megjegyzéssel, hogy azt csak láttamozni és tudomásul venni kell. Erre Nagybaczoni közölte Szombathelyivel, hogy a németekkel való külön megegyezésre neki sem felhatalmazása, sem joga nem volt.

Továbbá világossá tette, hogy tekintettel a kérdés súlyosságára a minisztertanács elé viszi az ügyet.⁹ A kormány tagjai egyformán ítélték meg a német ajánlatot. A németek kompromittálni akarták Magyarországot a Balkánon a nyugati hatalmak előtt.¹⁰ 1943 tavaszán két alkalommal is – március 10-én és 30-án – tárgyalta a kormány a javaslatot, de mindkét esetben elutasította azt.¹¹

A megállapodás megkötetik

A német külügyminisztérium azonnal áldását és segítségét adta Frank elképzeléséhez. Már 1943 februárjában utasították Jagow-t, hogy azonnal kezdjen tárgyalásokat a kérdésről. A tárgyalások előkészítésébe és a háttérmunkába bekapcsolódott még Wilhelm Neyer – a Todt Szervezet Hauptfrontführere – és Leitner százados, az OT budapesti képviselője is. Előbbi befolyásos ember volt Budapesten. Kapcsolatban állt a honvédelmi és az iparügyi minisztériummal.

A Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelete (KMOF) vezetőségével, különösen Horny Ernő ezredessel (később vezérőrnagy) is baráti kapcsolatot ápolt.¹² A német kívánságokat Neyer tolmácsolta a KMOF-nak. A németek 4000 munkaszolgálatost az észtországi Reval hajógyárban, 10 000 főt pedig a bori rézbányákban kívántak dolgoztatni. Továbbá azt is óhajtották, hogy a második magyar hadsereg kötelékében lévő munkaszolgálatos századokat is töltsse fel a magyar kormány. Horny azonnal továbbította a német igényeket Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek.

Közben azonban a vezérkar és a honvédelmi minisztérium befolyásos németbarát tisztjei – például Szombathelyi Ferenc vezérezredes és Ruzsiczay-Rüdiger Imre vezérezredes, honvédelmi miniszterhelyettes – biztosították Jagow-t, hogy az OT meg fogja kapni a kívánt munkaerőt. Mindez Nagybaczoni fülébe jutott, aki két okból is éktelen haragra gerjedt beosztottjai ellen. Egyrészt Szombathelyinek és Ruzsiczay-Rüdigernek semmiféle felhatalmazása nem volt a németekkel való tárgyalásra. Másrészt tudta, hogy a bori réz-

⁵ A németek eredetileg azt szerették volna elérni, hogy a 2. magyar hadsereg maradványaiból hozzanak létre 6 hadosztályt, amelyek részt vettek a szovjet területek megszállási feladataiban. A Kállay-kormány – Horthy hozzájárulásával – azzal próbált elzárkózni a kérés elől, hogy a 2. hadsereg annyira meggyengült, hogy még megszállási feladatokra sem alkalmas. *Juhász Gyula*, Magyarország külpolitikája 1919–1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1975, 187. o.

⁶ Az elképzelés valószínűleg már Szombathelyi németországi látogatása alkalmával is felmerült.

⁷ *Nagybaczoni Nagy Vilmos*, Végzetes esztendő. Gondolat, Budapest 1986, 155. o.

⁸ *Juhász*, i.m., 288. o.

⁹ *Nagybaczoni*, i.m., 156. o.

¹⁰ Ekkor kezdődtek puhatolózó tárgyalások a magyar kormány és a nyugati hatalmak, mindenekelőtt Nagy-Britannia között. 1943 tavaszán a Kállay-kormány arra is kísérletet tett, hogy tisztázza viszonyát szomszédaival. Ennek keretében kapcsolatot kerestek a Dušan Šimović vezetése alatt működő emigráns szerb királyi kormánnyal és a Draža Mihajlović vezette, a németek és Tito kommunista partizánjai ellen egyaránt harcoló csetnikekkel, akiket ekkor még a brit kormány is támogatott. *Juhász*, i.m., 291. o.

¹¹ *Nagybaczoni*, i.m., 156. o.

¹² Neyer kiválóan beszélt magyarul, míg Horny németül.

bányákban embertelen körülmények uralkodnak.¹³ Kállay Miklós miniszterelnök és Bornemissza Géza iparügyi miniszter, akik ismerték a honvédelmi miniszter álláspontját, 1943. június elején megpróbálták „jobb belátásra” bírni Nagybaczonit, hogy legalább 2000 munkaszolgálatos kiküldéséhez járuljon hozzá.

Kállay úgy vélekedett, hogy a kérést nem lehet elutasítani, mivel az barátságtalan cselekedet, a németekkel való szembehelyezkedés lenne.¹⁴ A miniszter azonban hajthatatlan maradt. A németek sem adták föl eredeti terveiket, de most már Nagybaczoni menesztését is követelték. A miniszter végül június 8-án beadta lemondását. Utódja, Csataj Lajos vezérezredes június 12-én vette át a hivatalt. Neki semmilyen kifogása nem volt a munkaszolgálatosok kiküldése ellen. Így a németeknek már semmi és senki nem állt útjában tervük megvalósításában. Jagow már június 23-án jelentette: a magyar kormány határozott ígéretet tett arra, hogy 6000 munkaszolgálatost vezényelnek Borba magyar tisztek irányítása alatt.¹⁵ A végleges megállapodást 1943. július 2-án német részről Neyer, magyar részről Ruszkiczay-Rüdiger írták alá. A kontraktus öt fő pontból állt:¹⁶

- A magyar kormány 3000 munkaszolgálatost ad át a Todt Szervezetnek. Az első kontingens, vagyis 1000 fő, legkésőbb 1943. július 15-ig megérkezik a helyszínre. A munkaszolgálatosokat Prahovnál veszik át a németek;
- A századok magyar katonai parancsnokság alatt maradnak. Nehézség esetén a zászlóalj parancsnoka írásbeli jelentést juttat el mind a magyar honvédelmi minisztériumnak, mind az OT-nak;
- A végzett munkáért cserébe havi 100 tonna ércet kap Magyarország, olyan minőségben, hogy annak legalább 30 százaléka a magyar öntödékben is felhasználható rezet tartalmazzon. A rezet – fizetség ellenében – Prahovban vehetik át a magyarok;
- A munkaerő működtetésének, élelmezésének és elhelyezésének részleteit az a német-magyar vegyes bizottság dolgozza ki, amely a honvédelmi minisztérium megbízásából 1943. május 26. és június 1. között a helyszínen szemlét tartott;
- A magyar kormány további zsidó munkaszolgálatos századokat bocsát az OT rendelkezésére, amennyiben a Harmadik Birodalom ellátási minisztériuma további részszállítmányokat helyez kilátásba.

A megállapodás részleteit a Ruszkiczay-Rüdiger aláírásával július 6-án megjelent 11470. eln. KMOF-1943. számú honvédelmi minisztériumi rendelet szabályozta. Ennek melléklete tartalmazza a kiküldendő munkaszolgálatos századok számát és állomáshelyét:¹⁷

Század száma	Jelenlegi helye	Menetkészültséget el kell érnie
V. kmsz. zlj. pság.	Szeged	VII. 11
V/1 kmsz. szd.	Páhi	
V/2 kmsz. szd.	Szeged	
V/3 kmsz. szd.	Páhi	
V/4 kmsz. szd.	Szeged	
XII/5 kmsz. szd.	Tasnád	
101/62 szd.	Szenkirályszabadja	VII. 20
101/63 szd.		
101/64 szd.		
101/68 szd.		
110/59 szd.		
103/4 szd.	Székesfehérvár	VII. 30
108/81 szd.	Zombor (Bükkszállás)	

¹³ Nagybaczoni, i.m., 157. o.

¹⁴ Uo., 158. o.

¹⁵ Randolph L. Braham (szerk.), The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account. World Federation of Hungarian Jewry, New York 1963, 56. dokumentum.

¹⁶ Uo., 62. dokumentum

¹⁷ A táblázatot közli: Karsai Elek, „fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”. I-II., Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest 1962, II., 378. o.

108/84 szd.	Zombor (Bácsszentiván)	
108/90 szd.	Zombor (Bácskertes)	
801. klgs. mu. szd. „Jehova Is-ten Tanúi” szek-tából	Jászberény	

A jiddisül beszélő kárpátaljai és az asszimilált városi zsidókon kívül találunk szombatosokat és a Jehova Tanúi egyházhoz tartozókat is. Utóbbiakat azért sorozták be munkaszolgálatra, mert hitüknek megfelelően nem voltak hajlandók fegyvert fogni. Jehova Tanúiban ezen felül még „kommunista ügynököket” is látott a kor politikája.

A zsidókon belül is elkülönítették az izraelita vallásúakat, valamint a zsidótörvények által zsidónak minősített áttérteket. Előbbiek sárga, utóbbiak fehér karszalagot viseltek kabátujjukon.¹⁸

A bori munkára kiszemelt századok munkaszolgálatosai indulás előtt rövid szabadságot kaptak, hogy összeszedhessék holmijukat, ruhájukat. Az indulás előtt két nappal jelentkezniük kellett szolgálattételre. A fenti táblázatban jelzett 15 munkaszolgálatos század közül egyes alakulatok Hódmezővásárhelyről indultak el 1943 nyarán.¹⁹ Az itt felsorakozott zsidó munkaszolgálatosokhoz és családtagjaikhoz Wilhelm Neyer SS-Standartenführer lelkesítő és ígéretekkkel teli beszédet intézett.²⁰

Az alakulatok költségeit Prahovóig a magyar, onnan a német fél fizette.²¹ Az utazás jórészt vasúton és hajón bonyolódott. A bori táborokban sínylődött a magyar értelmiség több jeles tagja is: Radnóti Miklós és Lukács László költők, Kardos G. György és Keszi Imre írók, Lehel György karnagy, Tardos Béla zeneszerző, Szalai Sándor szociológus, Keleti László színművész, Nóti Károly kabarészerző, Zoltán László és Rubányi Pál sebészek.²² Mellettük több ezer kisember, szakmunkás és diák sínylődött Borban.

A következő nagyobb munkaszolgálatos alakulat Magyarország német megszállása után érkezett Borba. 1944. március 30-án a Hadügyminisztérium – Borsányi Julián alezredes útján – újabb 3000 munkaszolgálatost ajánlott fel a németeknek.²³ Kiküldésükhöz Csatay már másnap írásbeli hozzájárulását adta.²⁴ Értük azonban nem rézzel akartak fizetni, hanem különböző termékekkel. Ezek értéke viszont messze elmaradt a réz árához képest.

A magyar katonai vezetés így is ráállt az alkura.²⁵ Ilyenformán 14 újabb munkaszolgálatos századot szállítottak Szerbiába.²⁶ A munkaszolgálatosokat szállító vonatok 1944. május 26-án indultak el Vácról, majd valamivel később (június 8. vagy 10.) Jászberényből.²⁷ Jellemző a helyzetre, hogy a frissen felállított századoknak számot sem adtak, a leendő parancsnokok napokig keresték alakulatukat.²⁸ Az ekkor behívottak bevonulás előtt nem estek át semmilyen orvosi vizsgálaton. Így többen is közülük krónikus betegséggel kerültek a rézbányákba.²⁹ 1944 nyarán két Jehova Tanúiból álló század volt Borban.

Tisztek és tiszthelyettesek

A munkaszolgálatosok végig magyar parancsnokság alatt álltak. A keret tiszttagjai közül

¹⁸ 1943-ban már érvényben volt az a rendelet, miszerint zsidó katona nem viselhet egyenruhát. Így a munkaszolgálatosok saját utcai ruháikban teljesítették katonai szolgálatukat.

¹⁹ Röder Jenő visszaemlékezésében 20 munkaszolgálatos század szerepel. Idézi: Karsai, i.m., II., 205. o.

²⁰ Uo.

²¹ 111470/el. KMOF.– 1943. Közli: Karsai, i.m., II., 372. o.

²² Karsai László – Szita Szabolcs, Holocaust Magyarországon. A Budapesti Történeti Múzeumban rendezett Holocaust Magyarországon kiállítás látogatóinak. Sopron 1994, 33. o.

²³ Yehuda Deutsch, Rabszolgaság a második világháborúban. Natanya 1998, 14. o.

²⁴ Deutsch, i.m., 18. o.

²⁵ Uo., 14. o.

²⁶ Uo., 19. o.

²⁷ Uo., 58. o.

²⁸ Uo., 19. o.

²⁹ Uo., 46. o.

mindössze 3 fő volt tényleges katona, a többiek karpaszományos tisztek voltak. Polgári foglalkozásuk tekintetében tanítók, hivatalnokok, vasutasok, rendőrök.³⁰ A munkaszolgálatosokkal szembeni viselkedésük alapján azonban nem lehetett különbséget tenni a tényleges és a karpaszományos állomány között.

A főparancsnok Balogh András alezredes, majd 1943. december 19-étől Marányi Ede alezredes volt. Balogh – eredendően a V. munkaszolgálatos zászlóalj parancsnoka – igyekezett elviselhető körülmények között tartani az alárendeltségébe tartozókat: „ő nagyon rendes ember volt, megengedte, hogy csomagot és pénzt vihessünk magunkkal, az úton rendesen vételezett, sőt lent Borban is kaphattunk levelet és csomagot, amíg ő állott a század [valószínű alakulat – K. T.] élén”.³¹

Ugyanakkor az ő utasítására kapott a keret minden tagja pálcát és husángot. A lassú munkáért minimum öt botütést mértek ki a munkásokra.³² Megjegyzendő, hogy a botbüntetés nem szerepelt a szolgálati szabályzatban, mint fenytési eszköz.³³ Balogh gyakran tartott szemlét a körletekben is. Egy alkalommal túl soknak ítélte meg a kórházban lévő gyengélkedők számát. Ezért maga felülbírálván az orvosi véleményeket, több embert szimulánsnak minősített, az orvosokat – dr. Kádár Lászlót, dr. Böszörményit és dr. Szilast – pedig kikötötte.³⁴ Parancsnoksága alatt azonban a botozás volt a legelterjedtebb büntetési forma, melyből egy-egy alkalommal 25-öt kapott a „bűnös”. Balogh alezredes a háború után két év kényszermunkára ítélték.³⁵

Utódja, Marányi Ede alezredes viszont kitűnt kegyetlenségével, amelyet csak fokozott az 1944. március 19-i német megszállás után. Megérkezésekor rövid beszédet tartott a keret és a munkaszolgálatosok előtt. Kifejtette, hogy mennyire utálja a zsidóságot, valamint azt, hogy nem fog visszariadni semmiféle megtorlástól, „még akkor sem, ha az orosz csapatok már a hegytetőn lesznek”.³⁶ Marányi teljesen szabad kezet adott beosztottjainak a fegyelmezésben. Így a kerethez tartozó tisztek és tiszthelyettesek kegyetlenkedése általánossá vált. A tisztek és tiszthelyettesek nemcsak kínozták, hanem meg is lopták az alárendeltségükbe tartozó munkaszolgálatosokat: az OT-től hetente kapott ellátmányukat rendszeresen megdézsmálták.³⁷ Parancsnoksága alatt lett általános gyakorlat, hogy a legkisebb vétségért is kikötéssel büntették a munkaszolgálatosokat. Mindennek egy általa felállított rögtönzött hadbíróóság formájában hivatalos formát igyekezett adni. Főben járó bűnnek számított, ha valaki nem volt megborotválkozva, vasárnap nem rázta ki a pokrócát vagy piszkos volt a csajkája.

Előfordult olyan eset is, hogy egyszerre 50 embert ítélt ilyen büntetésre.³⁸ Borban azonban ezt a büntetési formát sem előírászerűen alkalmazták, mivel az elítélt lába nem érte a földet. A kikötött emberek pár perc múlva elájultak a fájdalomtól. Ekkor leengedték őket, vizet öntöttek rájuk, majd újból felhúzták őket. Ez órákon keresztül folyt így.³⁹ Voltak olyanok, akik nem bírták a megpróbáltatásokat és szökni próbáltak. Akiket elfogtak, kivégezték.⁴⁰ Számos sikeres szökési kísérlet is történt, különösen 1944 tavaszán. Nem egy volt munkaszolgálatos eljutott a partizánok közé.⁴¹ A keretnek a partizánoktól való féelme már-már betegessé vált. Éjjeli őrségre szinte minden kerettag, altiszt és tiszt be volt osztva. Párosával járőröztek, és a legkisebb gyanús mozgásra is azonnal lőttek. A munkaszolgálatosok éjjel latrinára csak az „őrség, latrinára megyek” felkiáltással mehettek, ha megkapták rá az engedélyt. Ezek a helyzetek is újabb lehetőséget adtak

³⁰ Randolph L. Braham (szerk.), A magyarországi háborús munkaszolgálat. TEDISZ – Szent Pál Akadémia, 1996, 119. o.

³¹ Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány Levéltára (HDKE), Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB), 3233. számú jegyzőkönyv.

³² Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 68. o.

³³ Deutsch, i.m., 30. o.

³⁴ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 68. o.

³⁵ Uo.

³⁶ HDKE, DEGOB, 3233. sz. jkv.

³⁷ HDKE, DEGOB, 3454. sz. jkv.

³⁸ Uo.

³⁹ Deutsch, i.m., 32. o.

⁴⁰ HDKE, DEGOB, 3233. sz. jkv.

⁴¹ A szökés a társakra nézve is veszélyes volt. Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök 1944. áprilisi parancsa értelmében a visszamaradt munkaszolgálatosok közül annyit kell kivégezni, ahányan megszöktek. Deutsch, i.m., 19–20. o.

a keretnek a munkaszolgálatosokkal való „szórakozásra”.⁴²

Csillag Albin festőművész Marányi egyik kedvenc munkaszolgálatosa volt. A fizikai munka alól felmentette és élelmezését is feljavította. Új feladata értelmében az alezredes szobáját kellett erotikus grafikákkal dekorálnia. Egy elfogott levele miatt azonban a katonai csendőrök átkutatták a holmiját.⁴³ Ekkor megtalálták a Csillag által a keretről és a tisztikarról készített karikatúrákat. Az alezredes megnyugtatta: nem lövik agyon, de élve nem fog Borból hazakerülni. Attól a naptól kezdve naponta kikötötték 8–12 óra időtartamra, éjjel pedig egy burgonyaverembe zárták megbilincselte kézzel. Fejadagját Marányi felére csökkentette. Végül Csillag Albint a tábor kiürítése előtt – több, szökési kísérlet közben tetten ért rabbal együtt – Marányi átadta a német szerveknek, akik kivégezték őket.⁴⁴

A keret „szórakozásai” közé tartozott, hogy rendszeresen megkérdezték a munkaszolgálatosoktól, ízlik-e nekik az étel. Aki egy pillanatig is habozott igennel felelni, azt azonnal kikötötték, összeverték.⁴⁵ Ugyancsak a magyar keret viselkedésére volt jellemző, hogy munka alatt ittak, gyümölcsöt loptak, majd a munka végeztével a muszosokat vádolták meg a lopással.⁴⁶ Jellemző volt, hogy a tisztiek a bokorban elbújva figyelték a munka menetét.⁴⁷

Ambivalensnek volt mondható a munkaszolgálatosok viszonya a Todt Szervezet munkafelügyelőihez. A todtisták hivatásos iparosok – asztalosok, ácsok, kőművesek, lakatosok – voltak. Legfőbb megkülönböztető jelük a – piros alapon fekete horogkeresztet ábrázoló – karszalagjuk volt. Megvesztegetni őket, beszélgetni vagy barátkozni nem lehetett velük. A Todt Szervezet csak dolgoztatni kívánt és nem kínozni. Idővel egyes Parteiführerek zsidó munkavezetőkre bízta munkájukat, és túrhatóan bántak az alájuk beosztottakkal. A fiatal, meggyőződéses náci azonban kegyetlenül hajtották a munkaszolgálatosokat.⁴⁸

A részeg német munkavezetők, ha úgy tartotta kedvük, azt jelentették a magyar keretnek, hogy a zsidók nem dolgoznak megfelelően. Az ilyen jelentések következményei is tömeges kikötések lettek.⁴⁹ Jellemző volt, hogy olyan parancsok hangzottak el, melyek teljesítése és nem teljesítése egyaránt kikötést „eredményezett” a végrehajtó számára. *„Pl. kijelentették, hogy mi nem vagyunk magyarok, tehát nekünk nem kell tisztelegniünk sem a magyar, sem a német hadsereg tagjainak. Ha megfogadtuk a parancsot és nem tisztelegtiünk, akkor az arcunkba kiáltott a német, mi az piszok zsidók még annyi tiszteletet sem tanúsítasz a dicső német hadsereg katonájának, hogy sapkához emelnéd a kezéd? Rögtön jöttek a pofonok, utána már ment is a jelentés és egy óra múlva lógott az illető. Ha tisztelegni mertünk, akkor meg azt kiabálták: Már embernek, sőt katonának, a mi katonáinkhoz méltónak érzed magad, hogy tisztelegsz? Várj egy kicsit, mert a te időd még nem jött el. És hasonlóképpen járt, mint a fent említett.”*⁵⁰

Mivel azonban a németek nélkülözhetetlen munkaerőt láttak a munkaszolgálatosokban, nem látták értelmét fizikai állapotuk lerontásának vagy megölésüknek. Így bizonyos helyzetekben a németek megvédték a munkaszolgálatosokat a magyar kerettel szemben.⁵¹

Előfordult olyan eset is, hogy egy német tiszt aknasebesülést szenvedve követelte, hogy magyar zsidó munkaszolgálatos orvos operálja.⁵² Emberséges todtista volt az osztrák Scheidel és a Rákospalotán született Mágó. Előbbi – azon kívül, hogy soha nem kiabált senkivel – igyekezett megtanítani a munkaszolgálatosokat a szerszámok szakszerű használatára.⁵³

⁴² Uo., 33. o.

⁴³ Andai Ferenc visszaemlékezésében azt sugallja, hogy valaki beárulta Csillag Albint, tehát nem véletlenül bukkott le. v. ö. *Andai Ferenc*, Mint tanú szólni. Ab Ovo, Budapest 2003, 23. o.

⁴⁴ HDKE, DEGOB, 3583. sz. jkv.

⁴⁵ HDKE, DEGOB, 3199. sz. jkv.

⁴⁶ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 67. o.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 78. o.

⁴⁹ HDKE, DEGOB, 3233. sz. jkv.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ HDKE, DEGOB, 3463. sz. jkv.

⁵² Deutsch, i.m., 46. o.

⁵³ Uo., 69. o.

Az elhelyezés

A munkaszolgálatosok és a keret különböző táborokban volt elhelyezve, amelyek a Bor és Zagubica közötti – légvonalban – 30 kilométeren létesültek. A legnagyobb láger a Berlin nevű volt. Ez volt a magyar katonai személyzet és az OT főhadiszállása, de a legtöbb munkaszolgálatosnak is ez a láger volt a lakhelye. Itt voltak elhelyezve Jehova Tanúi is, külön barakkban, elkülönítve a zsidóktól. A magyar munkaszolgálatosok a Brestovac, a Laznica (parancsnoka Nagy főhadnagy), a München, a Bregenz (parancsnoka Rozsnyai hadnagy), a Brünn (ez volt a büntetőtábor), a Rhön, a Graz, a Heidenau (parancsnoka Száll Antal hadnagy), az Innsbruck (parancsnoka Nagy zászlós), a Vorarlberg (parancsnoka Brucker Szilárd főhadnagy), a Westfalen (parancsnoka Schaffer főhadnagy), a Wien vagy a Dresden nevű táborokban voltak még elhelyezve magyar őrszemélyzetükkel egyetemben.

A München táborba eredetileg a 108/81-es és a 108/84-es századokat helyezték el. A németek ezekből az alakulatokból kiválogatták a szakmunkásokat, és főleg a táboron belüli munkára osztották be őket. A két századot 1943 novemberében átvezényelték a Vorarlberg táborba, de kiválogatottak továbbra is ott maradtak.⁵⁴

A Heidenau táborba 1944. június 2-án érkeztek magyar munkaszolgálatosok, mintegy 400 fő. A tábor korábbi lakói, a görög és olasz hadifoglyok már nem voltak ott ekkor. Napokig tartott a tábor infrastruktúrájának rendbe hozása. A parancsnok emberségesen bánt alárendeltjeivel, a keretnek sem engedték meg a kegyetlenkedéseket. Jelentéseikben azonban szigorú ítéletekről, kemény büntetésekről számoltak be.⁵⁵

Mintegy 600 munkaszolgálatost helyeztek el a Bregenz táborban. A keret tagja volt Barcza zászlós és Császár főtörzsőrmester és 10 honvéd. A táborban lakott még 15 todtista is. A parancsnok és a keret egyaránt, majdhogynem versengve kínozták a munkaszolgálatosokat. Ebben a táborban még az átlagosnál is rosszabbak voltak a higiéniai körülmények.⁵⁶

Az Innsbruck táborba – amely a legközelebb volt Borhoz – csak 1944 nyarán kerültek magyar munkaszolgálatosok. Feladatuk vasútépítés volt. A keret – Zbranek Béla őrmester, Tusori József tizedes – mindent megtett, hogy a muszosok számára minél elviselhetőbb legyen a munka. Jellemző volt, hogy ellopták az élelmiszert, egyrészt saját táplálékuk feljavítására, másrészt, hogy eladják.⁵⁷

Az embereket hatalmas, 60–100 fő befogadására alkalmas fabarakokban helyezték el. Háromemeletes ágyakon, takaró és szalmazsák nélkül aludtak. A felső priccsekre csak létrán lehetett felmászni. A padló letaposott föld volt. A takarítás és a szellőztetés megoldhatatlan volt. A belépőt izzadt, áporodott testszag, mosatlan ruhák, romlott étel és a nedves falak szaga csapta meg. Állandó félhomály ülte meg a barakkokat, mivel az ablakok kicsik voltak.

Külön barakk volt az ebédlő és általában ebben alakítottak ki orvosi rendelőt is.⁵⁸ A táborokat szögesdróttal megerősített kerítés vette körül. Fegyveres őrök vigyázták a munkaszolgálatosok minden lépését.⁵⁹

A munka és a munkakörülmények

A magyar munkaszolgálatosok egy kis része a Bor és Zagubica közötti vasútvonal építésén, illetve javításán dolgozott, míg a többség a bányákban gürölt. Az 1944-ben érkezettek többsége és az 1943-ban érkezettek közül azok, akik a Vorarlberg táborba voltak elhelyezve, építették a vasutat.⁶⁰ A munkaszolgálatosokat állandó csoportokra osztva teherautón szállították ki munkahelyükre.

⁵⁴ Uo., 52. o.

⁵⁵ Uo., 72. o.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo., 74. o.

⁵⁸ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 73. o.

⁵⁹ A Jehova Tanúi esetében nem kellett szökéstől tartania az őrségeknek: sorsukat Isten akarataként értelmezve túrték.

⁶⁰ Deutsch, i.m., 62. o.

A sofőrök általában hadifoglyok voltak.⁶¹ Borban mind felszíni, mind felszín alatti bányászatot folytattak. Akinek valamilyen hasznosítható szaktudása és némi német nyelvismérete volt, azt abban a munkakörben alkalmazták, amihez értett. Nekik így valamivel könnyebb volt a munka.⁶² A legnehezebb munkája azoknak volt, akik a Durchlasst nevű alagutat fúrták ki a Tilva Mika hegyben. Nekik pár száz méter mélyen kellett egy öt kilométer hosszú vájatot kivágniuk. Térdig érő vízben és a robbantások miatt terjengő por és lőporfüstben alig kaptak levegőt. A munkanap reggel 7 órakor kezdődött, és napi 11–12 órán át dolgoztatták a munkaszolgálatosokat.

Az ellátás 7 dinár fizetség,⁶³ negyed kiló kenyér és némi híg leves volt. A kemény fizikai munka azonban lényegesen több kalóriát igényelt, mint amennyit a porció adott. *„A kenyeret már nem nyeljük hirtelen, hanem szánkban áztatjuk; nyelvünk játszik a morzsákkal, hogy tovább érezzük az ízt. A főtt étel még kevesebb. Mind gyakrabban ábrándozunk ételekről.”*⁶⁴ Így sokan éjjelente feltörték a raktárokat, ahonnan krumplit és hagymát zsákmányoltak. Ezekkel kiegészítve jobban bírták a munkát. A kóser étkezés szabályait Borban is betartók szinte csak a lopott krumplin éltek. Ők néhány hónap alatt legyengültek.⁶⁵ A szerbekkel és a románokkal folytatott cserével is lehetett élelemhez jutni. Előfordult, hogy valakinek egy év múlva már csak a rajta lévő ruhája maradt meg, minden ingó értékét (váltóruháját, óráját) elcserélte.⁶⁶ A munkaszolgálatosoknak kevés szabadidejük volt. Vasárnaponként – amikor pihenhettek volna – általában ún. házi munkára vezényelték őket. Ez a gyakorlatban favágást, épület-karbantartást jelentett, vagy hasonló jellegű munkát végeztek velük.

Függelemsértés miatt vasárnaponként előfordultak tömeges kikötések.⁶⁷ A keret kegyetlenkedései és szadizmusa miatt egyes munkaszolgálatosok még a vasárnapi munkaszüneti napról is lemondtak volna, inkább dolgoztak volna.⁶⁸ A munkát a magyarokon kívül a Todt Szervezethez tartozó – gyakran magyarul is beszélő – német munkafelügyelők, a Parteiführerek ellenőrizték. Marányi a postai összeköttetést is amennyire csak tudta hátráltatta a családtagokkal. A családtagok szinte hetente írtak levelet vagy lapot a Borban szenvedőknek, de ők csak havonta egyszer, zöld tábori levelezőlapra válaszolhattak.⁶⁹

*„A postát kiosztották, de gyakran megalázó módon. Így amikor Pál zászlós felolvasta a nevet, majd futva kellett mereven tisztelgenni és riportírozni, azután Pál különböző becsmérlő kijelentések mellett ledobta a földre a lapot. Több ízben levelezőlapjainkat, máskor pedig az érkező lapokat szétépeve találtuk a szemétdombon.”*⁷⁰ 1944 tavaszán és nyarán többen is válaszoltak a „Waldseeből” kapott lapokra.⁷¹ Az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció többször is küldött csomagot a Borban dolgozóknak. Első alkalommal 1943. december 17-én szét is osztották a zsidó munkaszolgálatosok között. A második csomagot viszont a keret lopta el, csak az üres csomagolópapírt adta oda a címzeteknek. Az ebben küldött ruhaneműkből nem csak a keret, hanem a Jehova Isten Tanúi tagjai is részesültek.⁷²

A munkaszolgálatosokkal nem közölték előre, hogy mennyi ideig maradnak Borban. A könnyű nyári ruhák nem bírták a kemény igénybevételt, hamar elszakadtak. Így az általuk hozott ruha hamar tönkrement, gyakran kellett foltozni. Téli ruhákat otthonról, vagy

⁶¹ Nagy György visszaemlékezése szerint a francia sofőrök még a kanyarokban is a legnagyobb sebességgel, hanyagul hajtották járműveiket. A hering módjára összezsúfolt munkaszolgálatosok egymásba kapaszkodva álltak vagy guggoltak a nyílt platón. Idézi Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 66. o.

⁶² Deutsch, i.m., 41. o.

⁶³ A 111470/eln. KMOF–1943. számú rendelet pontosan szabályozta a pengő és a dinár átváltását. 1 dinár 0,0837 pengő volt. Tehát a munkaszolgálatosok napi díja körülbelül 60 fillér volt, ami havonta 18 pengőt tett ki. Karsai, i.m., II, 373. o.

⁶⁴ Andai, i.m., 22. o.

⁶⁵ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 78. o.

⁶⁶ Uo., 79. o.

⁶⁷ HDKE, DEGOB, 3199. sz. jkv.

⁶⁸ HDKE, DEGOB, 3454. sz. jkv.

⁶⁹ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 80. o.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Waldsee a náci által kitalált fiktív helység. Innen kellett a deportáltaknak levelezőlapot írniuk hozzátartozóiknak, hogy jól vannak, és csak dolgozni mennek Németországba.

⁷² Deutsch, i.m., 36. o.

segélyszervezetektől remélhettek. De ekkor is fennállt annak a veszélye, hogy a keret ellopja azokat. Az 1943–44-es tél viszonylag későn állt be, így december közepéig folytak a külső munkák. A munkaszolgálatosok a holtidő beállta után sem kaptak eltávozási lehetőséget, a Bor környéki táborokban kellett maradniuk.

A keret azonban talált számukra elfoglaltságot ezekben a hónapokban is. Rendszeresen havat kellett lapátolniuk úttisztítás címén. Ezt többnyire akkor adták parancsba, amikor szakadt a hó. A görög hadifoglyok által kidöntött fákat is aránytalanul nagy mennyiségben kellett a táborba cipelniük és felaprítaniuk.⁷³ A barakkok, amúgy sem kifogástalan állapota is romlott az 1943-as évben. Télre a legtöbb tetőszerkezeten rések tátongtak. A felső priccsen alvók a fejüket is pokrócba burkolták, hogy rá ne essen a fejükre a hó.⁷⁴

A szörnyű munka- és egyéb körülményekhez képest mind a bányákban, mind a táborokban aránylag kevesen veszítették életüket. Két év alatt körülbelül 40 munkaszolgálatost temettek el itt. Az egyszerű sírokra az elhunyt nevét, halálának évét, valamint a „Pro Patria” feliratot írták fel. Marányi alezredes, amikor megtudta ezt, dührohámot kapott és minden sírról leverette a feliratot. Később táblát sem engedett készíttetni, mondván zsidók sírjára nem jár semmi jel.⁷⁵

A kétlépcsős kiürítés és a vérfürdők

A hadihelyzet romlása miatt a német katonai vezetés 1944 augusztusában úgy döntött, hogy kiüríti Bort és környékét. Ennek keretében 1944 szeptemberében a Berlin lágerbe gyűjtötték össze a mintegy 6200 magyar munkaszolgálatost. A tervek szerint két lépcsőben kellett volna visszavonulniuk Magyarországra. Az első csoport, mintegy 3200–3600 ember szeptember 17-én, míg a többiek szeptember 29-én indultak. Ez a megoldás Marányi alezredes ötlete volt. Megítélése szerint a keret nem tudta volna biztosítani a teljes menetet.⁷⁶ 200 járóképtelen, beteg munkaszolgálatost a magyarok hátrahagytak a Berlin táborban, sorsukra hagyva őket. Őket október 3-án szabadították fel a jugoszláv partizánok.

Az első lépcsőt 100 főnyi keret kísérte Pataki Sándor főhadnagy és Juhász Pál alhadnagy parancsnoksága alatt. Belgrádot a Zagubica–Perovac–Mala Krsna–Szendrő útvonalon érték el október 2-án. Induláskor 37 dkg kenyeret és 1 darab konzervet kaptak a munkaszolgálatosok, és közölték velük, hogy Belgrádig nem kapnak ételt.⁷⁷

A munkaszolgálatosok őrzését a jugoszláv területeken vegyesen látták el magyar és SS-alakulatok. Megfigyelhető volt az őrzés szigorának lazulása is. Előfordultak szökések – elsősorban azok vállalkoztak erre, akik tudtak szerbül –, illetve „leszakadások” a menetről. Őket a jugoszláv partizánok mentették meg. A szerb lakosság próbált segíteni a munkaszolgálatosokon: élelmet és vizet adtak nekik, szökésre buzdították őket. Belgrád mellett, Zimonyban néhány napos pihenőt kaptak. A következő napokban Újvidékre kellett eljutniuk Pancevo, Jabuka, Glogony, Opava és Titel érintésével. Ezen az útszakaszon kezdődtek el az igazi borzalmak a munkaszolgálatosok számára. Pancevo mellett nyolc muszost agyonlőttek,⁷⁸ mert kukoricát szedtek és ivóvízért könyörögtek. Az egyik pihenő alkalmával 19 emberrel megásatták a sírjukat, majd kivégezték őket.⁷⁹

A környék németbarát sváb lakossága több feljelentést is tett a „fosztogató” zsidók ellen. Sok munkaszolgálatos most jutott arra az elhatározásra, hogy megpróbál megszökni. A németek azonban 147⁸⁰ szökevényt elfogtak, és egy kivételével valamennyit kivégezték.⁸¹ Pancevoból a

⁷³ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 88. o.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Deutsch, i.m., 47. o.

⁷⁶ Deutsch, i.m., 87. o.

⁷⁷ HDKE, DEGOB, 3068. sz. jkv.

⁷⁸ Deutsch, i.m., 94. o.

⁷⁹ HDKE, DEGOB, 3454. sz. jkv.

⁸⁰ Más visszaemlékezés 133 kivégzetről és szintén egy túlélőről tud. Deutsch, i.m., 95. o.

⁸¹ Nem tisztázott, hogy erre Pancevoban vagy Zrenjaninban került sor. Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 106. o.

munkaszolgálatosokat északnyugatra hajtották. Kíséretük kiegészült a helyi német milícia fekete egyenruhás – de nem SS –, „DM” (Deutsche Miliz) karszalagot viselő tagjaival. Útközben elhaladtak egy halom rohadt dinnye között. A munkaszolgálatosok engedélyt kaptak, hogy fogyasszanak belőle. A németek ekkor hátulról 250 főt lelőttek. Titel közelében, magyar területen ismét magyar erők vették át a menet őrzését. Újvidékre érve 3 napig a helyi vasútállomáson tartották fogva a munkaszolgálatosokat.

Innen Cservenkára kellett menetelniük. Útközben Szenttamás közelében 20 zsidót lelőttek, mert vizet próbáltak inni; Újverbász környékén pedig további 10 főt, mert már menetképtelenek voltak.⁸²

A kivégzett emberek sírját négy bajtársuknak kellett kiásni. Egyikük azonban elvesztette ásóját, amiért szintén kivégzés járt. De az illető megszökött az alakulattól. Szökéséért 50 bajtársát végezték ki.⁸³

Október 6-án elérték Cservenkát. Itt kettéosztották a csoportot. Másnap 800 munkaszolgálatost továbbhajtottak sváb SS-alakulatok⁸⁴ Zombor felé. Onnan Bezdánon és Pélmonostoron keresztül Mohácsra kísérték őket. Itt újból átadták őket magyar szerveknek. A Cservenkán maradt zsidókat a Glaser Welker Rauch téglagyárban helyezték el.⁸⁵ A megérkezés másnapján elterjedt a hír: a németek elutasították a parancsnok ellátmánykérelmét. Az SS őrség egész nap válogatott kínzásokkal sanyargatta a munkaszolgálatosokat. Este kilenckor tértek vissza szállásukra. Alig másfél óra elteltével azonban újból sorakozót rendeltek el. A magyar keret és az SS őrszemélyzet megparancsolta, hogy adják át valamennyi értéküket, még a jegygyűriüket is. Ezután húszas-harmincas csoportokban egy hatalmas gödörhöz parancsolták őket, és az SS-ek⁸⁶ ebbe 700–1000 zsidót beelöltek.⁸⁷ A kivégzés másnap hajnali négy óráig tartott. *„Ekkor félbeszakították akciójukat, a gödörbe lekiáltottak: jöjjenek elő azok, akiket nem ért halálos lövés, nem lesz bántódásuk; akik hallgattak erre a felhívásra, azokat még pótlólag agyonlőtték, majd néhány kézigránátot dobtak a holttestek közé s azzal távoztak, a sír befödésére a falubelieket utasítva, a tábor őrzését pedig ismét átadva a visszatérő magyar keretlegényeknek.”*⁸⁸ A gödört, nem sokkal a mészárlás előtt 50 zsidó és néhány Jehova Tanúja ásta ki.

Ennek a mészárlásnak is voltak azonban túlélői: Daszkál Béla, Pottesmann Vilmos, Laufer György és Ecker Endre személyében.⁸⁹ A téglagyárban 27 munkaszolgálatosnak sikerült elrejtőznie. Egy szakaszvezető és két keretlegény azonban felkutatta és agyonlőtte őket.⁹⁰ Alig egy órával a vérfürdő után az életben maradt zsidók SS-őrzet mellett elindultak Zomborba, majd onnan Bajára.

Bácskán és Bánáton átvonuló munkaszolgálatos menetet helyi sváb őrség kísérte, akiket a környező sváb falvak lakosságából verbuváltak. A Borból visszavonuló munkaszolgálatosok szemtanúi voltak annak is, miként menekültek a bácskai-bánáti népi németek a Vörös Hadsereg elől.⁹¹ Ők ellenséget láttak a magyar zsidó munkaszolgálatosokban: *„Megtörtént, hogy 13–14 éves lányok és fiúk, fiatal asszonyok a szekereken elővették puskáikat és a kocsikról célozva lőtték agyon szerencsétlen társainkat.”*⁹²

Bár a munkaszolgálatosokat kegyetlenül hajtották, és ételmezt is alig adtak nekik, mindössze egyetlen haláleset történt az út folyamán. Élelmiszer vételezéséről út közben nem lehetett szó,

⁸² Uo., 108. o.

⁸³ HDKE, DEGOB, 3233. sz. jkv.

⁸⁴ Valószínűleg a Karl Ritter von Oberkamp SS-Brigadeführer parancsnoksága alatt álló Prinz Eugen von Savoyen SS hegyi hadosztály alakulata volt.

⁸⁵ Deutsch, i.m., 98. o.

⁸⁶ Ezek az SS-ek bácskai-bánáti népi németek voltak.

⁸⁷ A kivégzettek pontos létszámát illetően nincsen megbízható forrásunk. A különböző visszaemlékezésekben 700 és 1000 fő közé teszik a kivégzettek számát. 1957. november 4–5. között kihantolták a cservenkai tömegsírt. Ekkor 680 munkaszolgálatos teteme került elő. A kivégzetteket újratemették a zombori zsidó temetőben.

⁸⁸ Spira György visszaemlékezése. Idézi: Karsai, i.m., II., 634. o.

⁸⁹ Deutsch, i.m., 99. o.

⁹⁰ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 110. o.

⁹¹ HDKE, DEGOB, 3068. és 3199. sz. jkv.

⁹² HDKE, DEGOB, 3199. sz. jkv.

csupán a földekről lopott répákból nyertek utánpótlást a visszavonulók.⁹³ A menetet Mohácsnál vették át újból magyar csapatok.⁹⁴ A munkaszolgálatosok bíztak benne, hogy a magyar katonák alatt sorsuk jobb lesz, de csalódnuk kellett. A magyar honvédek a németeken is túltettek gyötrésükben.⁹⁵ Az úton tucatnyian veszítették életüket a megvadult német és magyar katonák kegyetlenkedései miatt. Végül október 12-én megérkeztek Bajára. Itt pár nap pihenőt kaptak. Itt hét embert kórházba utaltak, akiket ott el is helyeztek. Valamennyien túléltek a háborút.⁹⁶

Az október 15-i nyilas puccs után a munkaszolgálatosok helyzete tovább romlott. Bajáról előbb Bonyhádra, majd pedig Szentkirályszabadjára hajtották őket. Az úton újból sokan életüket veszítették.

Szentkirályszabadján az alakulat régi-új parancsnokot kapott Marányi alezredes személyében.⁹⁷ Első lépésként hét munkaszolgálatost kivégzett „a rend és a fegyelem helyreállítása végett”. Ekkor már Marányi is tudta, mi történt a második lépcsővel: „A zsidók meg fognak fizetni azért, hogy a második lépcső kereteit megölték a partizánok!”⁹⁸

A meggyötört emberekből a honvédelmi miniszter 950 M. 42/1944. számú utasítása alapján új századokat kellett szervezni a Nagynémet Birodalomban való munkára. A szentkirályszabadjai táborban 1944. november 1. és 3. között öt munkaszolgálatos veszítette életét végelgyengülésben, illetve szívbénulásban.⁹⁹ A hírhedt halálmenet azután november elején, a Veszprém–Győr útvonalon indult Mosonmagyaróvárra. Indulás előtt Marányi alezredes parancsba adta, hogy a lemaradókat kényszeríteni kell a menetelésre. Aki pedig szökést kísérelne meg: agyon kell lőni. Elsőnek a 105/501., 105/503., 105/4., 105/5. és a 105/6. számú századokat indították útnak. Őket követték a 104/302., 104/2., 101/356. és a 101/357. számú századok. Végül november 3-án keltek útra a 105/507., 105/508. és 105/509. számú századok.

1600 ember indult el Szentkirályszabadjáról, de csak 800 fő érkezett meg Zurndorfba, ahol a németek újból átvették a magyar munkaszolgálatosokat.¹⁰⁰ A munkaszolgálatosok közül ekkor már sokan teljesítő képességük végénél jártak. „A kifáradt munkaszolgálatosokat hasra fektették, arccal a föld felé, 2 embert állítottak melléje, az egyik megfogta a jobb lábát, a másik a bal lábát, aztán addig húzták maguk után a földön, amíg ki nem szenvedett. A holttesteket aztán bedobták az árokba. Ha valakiben még volt egy kis élet. Akkor a keret egyszerűen bunkóval fejbevágták.”¹⁰¹

A határon a német csendőrség bevagonírozta a munkaszolgálatosokat, enni és inni adtak neki. „Olyan siralmasan néztünk ki, hogy meg voltak döbbenve [mármint a németek – K. T.] és szinte jóakarattal kezeltek bennünket.”¹⁰²

A járóképteleneket Győrbe vitték, de egyik kórház sem volt hajlandó felvenni őket betegek közé. Ez után döntött úgy Tóth András őrmester, hogy likvidálja a járó- és ezáltal munkaképtelen zsidókat. Győr mellett, Abdánál – a gát mellett ásott gödörbe – 22 zsidót lövetett bele, és temettetett el. A kivégzettek között volt Radnóti Miklós költő is.

Az osztrák határ közelében – a Budapestről odahajtott zsidókkal együtt – dolgoztatták őket Bécs védővonalának kiépítésén. A front összeomlása után a munkaszolgálatosok többsége valamelyik német koncentrációs táborba – Bergen-Belsenbe, Buchenwaldba, Dachaubá, Flossenbürgbe és Oranienburgba, Sachsenhausenba – került. A Németországba deportált emberek testileg és lelkileg legyengült állapotban, ruha gyanánt rongyokba burkolódzó emberroncok voltak már. A Németországba így módon kikerült emberek különböző gyárakban,

⁹³ Wintergrün Lajos a parancs ellenére letört egy cső kukoricát. A háta mögött menetelő Szalai tizedes – vélelmezhetően Juhász parancsára – ezért lelőtte. In: Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 105. o. és Deutsch, i.m., 91. o.

⁹⁴ HDKE, DEGOB, 3068. sz. jkv.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Braham, A magyarországi háborús munkaszolgálat, i.m., 111. o.

⁹⁷ Egyes visszaemlékezések szerint Marányi Ede már Mohácsnál átvette a parancsnokságot. HDKE, DEGOB, 3199. sz. jkv.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Veress D. Csaba, Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1982, 404. o.

¹⁰⁰ HDKE, DEGOB, 3199. sz. jkv.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² HDKE, DEGOB, 3463. sz. jkv.

hadiüzemekben dolgoztak. Eleinte tűrhető volt, később fokozatosan romlott ellátásuk. Ezt részben magyarázta, hogy már a németek is szűkében voltak élelemnek.¹⁰³ Csak keveseknek adatott meg, hogy élve hazatérjen.

A második lépcsőre maradt mintegy 2600 munkaszolgálatos közül sokan szinte mindent megtettek, hogy az első transzportba kerüljenek, hogy minél hamarabb hazaérjenek. Utólag tudjuk, ők voltak a szerencsésebbek. Ugyanazon az útvonalon haladtak, mint az első lépcső. A menet szigorú őrizet alatt haladt. Elöl is és hátul is húsz-húsz, míg oldalt ötméterenként egy-egy fegyveres magyar katona adta a kíséretet. A keret összlétszáma így 120 fő körül volt. Zagubicába érve azonban a szerb lakosság riasztotta a közelben állomásozó partizánokat, akik – ügyelve a munkaszolgálatosok testi épségére – megtámadták a menetet, és szeptember 30-án kiszabadították őket. A hátul menetelő katonák közül sokat leterítették, míg a többiek megadták magukat. Perl Ipoly tolmácsolásának segítségével a partizánok kihallgatták az elfogott magyar tisztet és honvédeket.

Nem késett soká az igazságszolgáltatás sem. A kegyetlenkedő kerettagokat, mintegy 100 főt – többek között Torma Frigyest és Schnitzer Jánost – rövid időn belül kivégezték. A megszökött magyar munkaszolgálatosok közül körülbelül 300 fő¹⁰⁴ – elsősorban a fiatalok – csatlakoztak a partizánokhoz.¹⁰⁵

Sokan Temesvárra indultak, amely ekkor már a Vörös Hadsereg ellenőrzése alatt állt, működött ott a JOINT szervezet¹⁰⁶ irodája is. A többi munkaszolgálatost környékbeli szerb falvakban helyezték el, ahol jó ellátásban részesültek.¹⁰⁷

Egy ellentámadás során a németek – rövid időre - újból elfoglalták Bor környékét. A magyar munkaszolgálatosok jelentkeztek a német tiszteknél, jelezve, hogy ők Todt-munkások és mint ilyenek védelmet kértek.¹⁰⁸ A németek jól bántak velük, de kénytelenek voltak Belgrád irányába visszavonulni a Wehrmachttal. Végül Belgrádtól 17 kilométerre délre ezek a munkaszolgálatosok orosz fogságba kerültek. A Vörös Hadsereg katonái, minthogy a németek kötelékében találták őket, keményen bántak velük is, és csak a jugoszláv partizánok közbenjárásának köszönhetően nem vitték el őket „malenkij robotra”.¹⁰⁹

A háború után igazságszolgáltatás sokakat elért. A tábor első parancsnoka, Balogh András alezredes két év börtönt kapott. Marányi viszont megszökött, soha nem került bíróság elé. A legbrutálisabb bori kerettagokat 1946 folyamán bíróság elé állították, többségüket kivégezték. Ilyen sorsra jutott Juhász Pál, Tóth András, Császár János, Sisák György, Katz József, Asztalos Ferenc és Szokolits Ferenc. Zsiga Istvánt és Rezsneki Mihályt életfogytiglanra ítélték.¹¹⁰ A többi kerettag első fokon börtönbüntetést kapott, melyet a másodfokú bíróság általában felére csökkentett.

¹⁰³ HDKE, DEGOB, 3454. sz. jkv.

¹⁰⁴ Andai, i.m., 70. o.

¹⁰⁵ HDKE, DEGOB, 3346. sz. jkv.

¹⁰⁶ Nemzetközi zsidó segélyszervezet.

¹⁰⁷ HDKE, DEGOB, 3346. sz. jkv.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Deutsch, i.m., 123–125. o.